

Izabela Duraj-Nowosielska

Uniwersytet Mikołaja Kopernika w Toruniu

Tadeusz Zgółka

1. Biogram

Urodził się 1 lutego 1945 roku w Rodatyczach niedaleko Lwowa, zmarł 26 kwietnia 2021 roku w Poznaniu. W roku 1963 zdał maturę w LO w Rzepinie i rozpoczął studia polonistyczne na Wydz. Filologicznym UAM, z którą to uczelnią związany był potem przez całe życie. W 1968 roku uzyskał tytuł magistra filologii polskiej na podstawie pracy „Rozpoznawanie głosu nadawcy w zależności od granicznych częstotliwości przenoszonego pasma”, której promotorem był Wiktor Jassem. Po magisterium pracował początkowo jako asystent w Katedrze Logiki na Wydziale Filozoficzno-Historycznym UAM, a także jako nauczyciel jęz. polskiego w liceum. W 1974 roku obronił pracę doktorską pt. „Wyjaśnianie faktów językowych zakładane przez praską szkołę strukturalną” (1976), napisaną pod kierunkiem Jerzego Kmity. W 1979 roku uzyskał stopień doktora habilitowanego na podstawie rozprawy „Język. Kompetencja. Gramatyka. Studium z metodologii lingwistyki” (1980a), po czym podjął pracę w Instytucie Językoznawstwa UAM; utworzonym tam przez siebie Zakładem Metodologii Lingwistyki kierował do 2004 roku. W 1981 roku został docentem, dziesięć lat później otrzymał tytuł profesora zwyczajnego. Prowadził m.in. zajęcia z logiki, metodologii nauk, filozofii nauki i filozofii języka, socjolingwistyki, językoznawstwa ogólnego, retoryki i erystyki. W ciągu kilkudziesięciu lat pracy na uczelni wypromował ponad 500 magistrów i 26 doktorów, pełnił też rozliczne funkcje organizacyjne. Był prodziekanem, a później dziekanem Wydziału Filologicznego, a także wicedyrektorem Instytutu Językoznawstwa; zasiadał w Senacie UAM. W roku 1988 został dziekanem nowo utworzonego Wydziału Neofilologii, którą to funkcję sprawował do 1996 roku, kiedy objął stanowisko zastępcy dyrektora Instytutu Lingwistyki. W 2004 roku podjął pracę na Wydziale Filologii Polskiej i Klasycznej, w Zakładzie Retoryki, Pragmalingwistyki i Dziennikarstwa. Na obydwu wydziałach uczestniczył w organizowaniu nowych kierunków studiów – m.in. językoznawstwa i informacji naukowej, hungarystyki, hispanistyki, etnolingwistyki, podyplomowych studiów dla nauczycieli jppo, a także filologii polskiej dla cudzoziemców w Słubicach; dla niektórych kierunków opracował autorskie programy studiów. W 1992 roku założył w Poznaniu studium policealne

Akademia Słowa, w 1999 roku przekształcone w Wyższą Szkołę Języków Obcych; w latach 2001–2007 był jej rektorem, a potem (do 2014 roku) prorektorem. Wysoko ceniony jako dydaktyk, interesował się również kształceniem polonistycznym na niższych szczeblach edukacji: po reformie szkolnictwa w latach 90. XX wieku był członkiem zespołu opracowującego podstawę programową dla języka polskiego (od szkoły podstawowej do liceum), a dekadę później członkiem zespołu przygotowującego nowy egzamin maturalny; współpracował też z Centralną Komisją Egzaminacyjną oraz był rzeczoznawcą MEN recenzującym szkolne podręczniki. Jeszcze inną pasją T.Z. była dydaktyka języka polskiego jako obcego: należał m.in. do zespołu eksperckiego opracowującego strategię nauczania i promowania polszczyzny, z ramienia ministra organizował w wielu miejscach na świecie egzaminy certyfikatowe i brał udział w fundowaniu kierunków polonistycznych poza granicami kraju; przez wiele lat był członkiem Państwowej Komisji Poświadczania Znajomości JPJO. Zajmował się również poradnictwem językowym. Wielokrotnie odznaczony i nagradzany za działalność organizacyjną, dydaktyczną, popularyzatorską i naukową, należał też do licznych towarzystw i komisji naukowych; był m.in. członkiem Komitetu Językoznawstwa PAN, Rady Języka Polskiego przy Prezydium PAN (od 2019 roku – jej wiceprzewodniczącym) oraz członkiem samego Prezydium.

Szerokie zainteresowania naukowe T.Z. obejmowały rozmaite dziedziny, takie jak filozofia nauki, teoria języka i metodologia lingwistyki (np. 1976, 1978, 1980, 1985, 1988b, 1990bc, 1996), retoryka i pragmatyka językoznawcza (2003, 2004, 2005, 2009), kultura języka i stylistyka (1990c, 1991, 1993, 2010, 2021), leksykologia i leksykografia (1998, 2002, 2007), a także statystyka językowa (1992). Opublikował cztery książki naukowe i ok. 130 artykułów naukowych lub popularnonaukowych, w tym wiele z zakresu dydaktyki polonistycznej, oraz dwa książkowe poradniki (wraz z żoną Haliną Zgółkową) i kilka podręczników (szkolnych i akademickich, również we współautorstwie). Był redaktorem pięciu tomów zbiorowych, brał ponadto udział w opracowywaniu haseł do polskiej edycji „Encyklopedii Britannica” (1997–2005) i współprzewodniczył polsko-amerykańskiej Radzie Naukowej tego wydawnictwa, jak również był zastępcą redaktora naukowego w zespole przygotowującym „Praktyczny słownik współczesnej polszczyzny” (1994–2005, red. H. Zgółkowa).

2. Gramatyka (poglądy, osiągnięcia)

Do najbardziej charakterystycznych cech twórczości T.Z. należy przyjmowanie szerokiego spojrzenia na język i badania językoznawcze, daleko wykraczającego poza obserwację konkretnych zjawisk językowych. Ta panoramiczna perspektywa dochodzi do głosu w obydwu zarysowujących się dość wyraźnie okresach badawczych. W pierwszym (lata 70.–90. XX wieku) w centrum zainteresowania stoją metodologie lingwistyczne oraz ich relacja do filozoficznych i logicznych podstaw języka i językoznawstwa. W drugim (od lat 90. XX wieku) przybliży się wzrok na sam język, traktowany jednakowoż jako byt nieautonomiczny, uwikłany w procesy społeczne i kulturowe; na ten okres przypadają badania pragmatyczne i stylistyczne, przy czym także i tutaj istotna jest refleksja metodologiczna, widoczna chociażby w powracającej problematyce wyróżniania kryteriów typologii stylistycznych albo w dbałości o ścisłe rozumienie terminów takich jak *styl*, *socjolekt* czy *rejestr*.

Do podstawowych prac pierwszego nurtu należy monografia (1976), w której autor stawia sobie za cel zrekonstruowanie, za pomocą aparatu logicznego, przesłanek wyjaśniających fakty językowe na gruncie teorii budowanej przez badaczy Praskiego Koła Lingwistycznego. T.Z. eksplikuje w ten sposób m.in. pojęcia systemu i zmiany fonologicznej, a także rekonstruuje schemat prawa funkcjonalnego. Dzieli modele wyjaśniające na przedmiotowe (działające „mechanicznie”) oraz zrelatywizowane podmiotowo (do osoby mówiącego – tzw. interpretacja humanistyczna); wg T.Z. rozumowanie prażan często ma charakter entymematyczny, stąd trudno konkluzywnie stwierdzić, do jakiego typu się zalicza. Wskazuje się też dwa rodzaje wyjaśniania zmian, obydwa obecne w analizowanych pracach: diachroniczno-funkcjonalny (niezależny od świadomości użytkowników) i funkcjonalno-genetyczny (rozumiany jako ich świadome zamierzenie). Problematyka wyjaśniania w lingwistyce rozwijana jest też w późniejszym artykule (1990b), w którym wyróżnia się trzy jego typy, rozpatrywane na tle opozycji konwencjonalności–naturalności: przyczynowo-skutkowy, funkcjonalny (teleologiczny) oraz stricte gramatyczny; w tym ostatnim autor dopatruje się błędnego koła, gdyż w eksplanandum podaje się tu zdanie akceptowalne, czyli spełniające normę, w eksplanansie zaś samą tę normę. Gramatyczne opisy języka dzieli się na instrumentalistyczne (modele czysto teoretyczne), dopuszczające pluralizm, i realistyczne, z których tylko jeden może być uznany za adekwatny (skoro zakładają one realność psychologiczną); te drugie wykluczają możliwość uprawiania lingwistyki autonomicznej, ponieważ muszą opierać się na badaniach eksperymentalnych. W drugiej monografii poświęconej teoretycznym kwestiom opisu językowego (1980a) T.Z. podejmuje próbę ścisłej rekonstrukcji założeń gramatyk generatywno-transformacyjnych, uwzględniając kilka warstw teorii, w tym twierdzenia nt. kompetencji i wykonania oraz założenia filozoficzne dotyczące natywizmu i realizmu psychologicznego. Wątki związane z charakterem kompetencji językowej zostały następnie rozwinięte w artykule (1985), w którym rozważa się opozycję teorii indywidualistyczno-psychologicznych (lokujących kompetencję w umysłach mówiących) i antyindywidualistycznych (gdzie jest ona kategorią społeczną). Zauważa się przy tym, że koncepcje behawioralne należą wbrew pozorom do tych pierwszych (gdyż operują psychologicznymi kategoriami bodźca i reakcji), ujęcia dystrybucyjne są zaś wprawdzie antypsychologiczne, lecz także indywidualistyczne (oparte na konkretnych tekstach); antyindywidualistyczne są jedynie teorie ściśle strukturalne, w których język (*langue*) podlega całkowitemu „odpodmiotowieniu”. T.Z. wskazuje też trzecią drogę opisu, gdzie przyjmuje się podmiotową (świadomościową) relatywizację twierdzeń lingwistycznych, zarazem jednak świadomość tę pojmuje się nieindywidualistycznie (jako społeczną wiedzę o języku); taki charakter mają zdaniem autora prace generatywne, operujące pojęciem idealnego użytkownika języka. W innym artykule (1978) T.Z. zestawia pojęcie efektywności komunikacyjnej w rozumieniu indywidualistycznym i społecznym (w tym drugim odbiorcę rozumie się abstrakcyjnie, właśnie jako korelat społecznej świadomości językowej) z pojęciami – odpowiednio – akceptowalności i gramatyczności. W kontekście ewolucji języka stopniowalna kategoria akceptowalności odpowiada innowacji, która osiąga status zmiany historycznej po przejściu testu gramatyczności (tj. po uzyskaniu maksymalnego stopnia akceptowalności).

Jak widać, problemy poruszane w poszczególnych pracach się zająbiają, otwierając za każdym razem kolejne kwestie metodologiczne. Do wyjątkowych pozycji należy ponadto książka

„Język wśród wartości” (1988a), w której rozważa się język pod kątem aksjologicznym – w odniesieniu do kategorii poprawności, piękna i prawdziwości. Wśród innych zagadnień teoretycznych, do których T.Z. niejednokrotnie powracał (np. 1988b, 1991, 1993), znajduje się status hipotezy relatywizmu językowego (tzw. hipotezy Sapira–Whorfa). Podkreślając, że nie została ona dotąd ani potwierdzona, ani sfalsyfikowana, autor stara się uzasadnić coś przeciwnego, mianowicie to, że to przede wszystkim potoczny światopogląd wpływa na kształt języka ogólnego. Oznacza to rezygnację z ujmowania języka jako systemu przekonaniotwórczego i przyznanie, że język jest „narzędziem na usługach kultury”. To instrumentalistyczne spojrzenie, w którym język dopasowuje się do potrzeb społeczno-komunikacyjnych, otworzyło z kolei perspektywę badań stylistycznych i pragmatycznych, którym T.Z. oddał się w późniejszych latach. Szczególną uwagę poświęcił wyróżnianiu parametrów wyznaczających odmiany języka (np. 1990b, 1991, 2010), skategoryzowanych według rodzaju kanału, kontaktu i sensu komunikacyjnego, a także uściśleniu samego pojęcia stylu i pojęć pokrewnych (1991, 2021). Analizy pragmatyczne, z wykorzystaniem teorii aktów mowy, obejmują z kolei m.in. takie prace jak artykuł (2003) dot. perswazji w języku prawnym i prawniczym (czyli elementów perswazyjnych obecnych – wbrew powszechnemu mniemaniu – także na etapie ustanawiania prawa), (2004) o komplementach jako rytualnych aktach mowy, (2005) nt. kategorii szczerości (krzyżującej się z opozycją prawdy i fałszu) czy (2009) nt. mechanizmów tabuizacyjnych. Wiele artykułów z tego zakresu oscyluje wokół problematyki funkcji retorycznych i perswazyjności. Wreszcie, niemało uwagi T.Z. poświęcił zagadnieniom leksykalnym (por. np. pracę [2007]), w której analizuje się metodą fasetową pojęcie przyjaźni, na podstawie badań ankietowych) i leksykograficznym – obok przywołanego słownika należy wymienić np. takie artykuły jak (2002) nt. zasad doboru źródeł leksykograficznych czy (1998), w którym proponuje się stratyfikację chronologiczną opisywanego słownictwa. Duża część prac z tego obszaru powstała we współautorstwie z żoną, z którą przygotował też dwa słowniki frekwencyjne.

Najważniejsze publikacje

- T.Z. 1976. *O strukturalnym wyjaśnianiu faktów językowych*. Warszawa–Poznań: Państwowe Wydawnictwo Naukowe.
- T.Z. 1978. „O dwóch rodzajach wyjaśniania faktów historycznych w językoznawstwie”. *Studia Metodologiczne* 18: 65–83.
- T.Z. 1980. *Język. Kompetencja. Gramatyka. Studium z metodologii lingwistyki*. Warszawa–Poznań: Państwowe Wydawnictwo Naukowe.
- T.Z. 1985. „Indywidualizm i antyindywidualizm w kwestii przedmiotu badań lingwistycznych”. W *O kulturze i jej badaniu*. *Studia z filozofii kultury*, red. K. Zamiara. Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe, 72–87.
- T.Z. 1988a. *Język wśród wartości*. Poznań: Wydawnictwo Poznańskie.
- T.Z. 1988b. „Metodologiczny status hipotezy relatywizmu językowego”. W *Teoretyczne podstawy semiotyki*. red. J. Pogonowski. Poznań: Wydawnictwo Naukowe UAM, 4–13.
- T.Z. 1990a. „Językowa wieża Babel, czyli iloma językami mówimy”. *Prace Komisji Językoznawczej* 15.
- T.Z. 1990b. „Zasada konwencjonalności języka a procedury eksplanacyjne w lingwistyce”. W *Struktura logiczna rozumowań lingwistycznych*, red. J. Pogonowski, i T. Zgółka. Poznań: PTPN, 151–178.

- T.Z. 1990c. „Parametry różnicowania językowego”. W *Struktura logiczna rozumowań lingwistycznych*, red. J. Pogonowski, i T. Zgółka. Poznań: PTPN, 179–194.
- T.Z. 1991. „Tekstowe, funkcjonalne i pragmatyczne kryteria wyodrębniania stylowych odmian języka”. W *Synteza w stylistyce słowiańskiej*, red. S. Gajda. Opole: WSP w Opolu, 21–31.
- T.Z., i H. Zgółkova. 1992. *Słownictwo współczesnej poezji polskiej. Listy frekwencyjne*. Poznań: Wydawnictwo Naukowe UAM.
- T.Z. 1993. „Styl potoczny jako narzędzie myślenia potocznego”. W *Systematyzacja pojęć w stylistyce*, red. S. Gajda. Opole: WSP, 87–94.
- T.Z. 1996. „Lingwistyka w paradygmatach. Kontynuacje i przełomy”. W *Przyczynki do metodologii lingwistyki*, red. J. Pogonowski, i T. Zgółka. Poznań: Wydawnictwo Naukowe UAM, 157–165.
- T.Z., i H. Zgółkova. 1998. „O przemijaniu. Esej leksykograficzny”. W *Viribus Unitis. Księga poświęcona Profesor Monice Gruchmanowej w 75-lecie urodzin*, red. M. Borejszo, i S. Mikołajczak. Poznań: WiS, 118–124.
- T.Z., i H. Zgółkova. 2002. „Dobór źródeł leksykograficznych przy konstruowaniu jednojęzycznych słowników etnicznych”. W *Język w przestrzeni społecznej*, red. S. Gajda, i in. Opole: Wydawnictwo UO, 507–515.
- T.Z., i M. Zieliński. 2003. „Perswazja w języku prawnym i prawniczym”. W *Język w perswazji publicznej*, red. K. Mosiołek-Kłosińska, i T. Zgółkova. Poznań: Wydawnictwo Poznańskie, 182–189.
- T.Z., i H. Zgółkova. 2004. „Komplement jako rytualny akt mowy”. W *Rytualizacja w komunikacji społecznej i interkulturowej*, red. J. Mazur. Lublin: Wydawnictwo UMCS, 99–105.
- T.Z. 2005. „O szczerości. Esej pragmalingwistyczny”. W *Nauka – humanistyka – człowiek. Prace dedykowane Profesor Krystynie Zamiarze w czterdziestolecie pracy naukowej*, red. J. Kmita, i in. Poznań: Wydawnictwo Naukowe UAM, 307–310.
- T.Z., i H. Zgółkova. 2007. „Przyjaźń między ludźmi. Szkic kognitywistyczny”. W *Na językoznawczych ścieżkach. Prace ofiarowane Profesorowi Jerzemu Podrackiemu*, red. A. Mikołajczuk, i R. Pawelec. Warszawa: Semper, 285–290.
- T.Z. 2009. „Retoryka tabuizacji”. W *Język a Kultura. Tabu w języku i kulturze*, t. 21, red. A. Dąbrowska. Wrocław: Wydawnictwo UWr, 23–29.
- T.Z. 2010. „Parametry odróżniające odmiany językowe”. W *Polskie języki. O językach zawodowych i środowiskowych*, red. M. Milewska-Stawiany, i E. Rogowska-Cybulska. Gdańsk: Wydawnictwo UG, 34–40.
- T.Z. 2021. „Styl jako narzędzie”. *Stylistyka* 4: 287–290.

Literatura podmiotowa

- Dubisz, S. 2021. „Profesor Tadeusz Zgółka”. *Poradnik Językowy* 8: 105–107.
- Walczak, B. 2015. „General linguistics at Poznań University”. *Studia Linguistica Iagellonicae Cracoviensis* 132: 43–52.